

Dünya İnsan Bilimleri Dergisi

World Journal of Human Sciences

ISSN: 2717-6665

Ocak 2022

Cilt/Volume: 2022

Sayı/Issue: 1

Sovyet Karşıtı Mücadelede Mehmet Kasım

Mehmet Kasım in the Anti-Soviet Struggle

Sevindzh Alieva *

Özet

Müslüman Kafkasya'nın Rus birlikleri tarafından işgaline ve orada Rus yönetiminin kurulmasına, yerel Müslümanların bağımsızlık mücadelesi eşlik etmiştir. 1917 Ekim Devrimi ve Kafkasya'nın Sovyetleştirilmesinden sonra, Sovyet karşıtı mücadele Bolşeviklerle çatışmaları kaçınılmaz olmuştur. Özellikle güçlü direniş süreci 1920'de ulusal devlet güçlerinin yenilgisinden sonra başlamıştır.

Söz konusu süreçte Azerbaycan'da eski mollalar, subaylar, beyler ve aktivistlerin önderlik ettiği anti-Sovyet gerilla hareketi gelişmeye başlamıştır. Bu çalışmada aktif özgürlük savaşçılarından biri olan Mehmet Kasım'ın yaşam faaliyetlerini arşiv belgeleri ve hatıralar çerçevesince incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Karşıtı Mücadele, Azerbaycan, SSCB, Türkiye, Kafkasya

* Sorumlu Yazar/Corresponding Autor: PhD, Azerbaijan State Pedagogical University, Bakü/Azerbaijan, e-mail: sevincalievva2000@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0374-8551.

Atıf/Citation: Alieva, S. (2022). Sovyet Karşıtı Mücadelede Mehmet Kasım. Dünya İnsan Bilimleri Dergisi, 2022 (1), 46-61.

Abstract

The conquest of the Muslim Caucasus by Russian troops and the establishment of Russian domination was accompanied by the struggle of local Muslims for their independence. After the Sovietization of the Caucasus after the October Revolution of 1917, the anti-Soviet struggle resulted in clashes with the Bolsheviks. Especially fierce resistance began after the defeat of the State national forces in 1920. In Azerbaijan, in particular, a guerrilla anti-Soviet movement has unfolded, led by former mullahs, officers, beks, and just activists. Based on archival data and memoirs, we will restore the vital activity of one of such active freedom fighters - Mehmet Kasım.

Keywords: Anti-Soviet Struggle, Azerbaijan, USSR, Turkey, Caucasus

Giriş

Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun 1917'de yıkılması sonucunda ardından, Bolşevikler iktidarı ele geçirmiş ve ardından Rusya Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilme kararı almıştır. Kafkasya Cumhuriyetleri Kafkasya'da yeni kurulan Bolşevik iktidarın gücünü tanımamış ve kendi bağımsızlıkları için mücadeleye başlamıştır. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmiştir. Yeni devlet Başbakan ve Parlamento tarafından yönetilen laik demokratik bir devlettir. Azerbaycan, uluslararası arenada tanınmak ve yabancı işgalcilere karşı mücadele etmek için iki yıllık savaş sürecine girmiştir. 1918'de Bolşevikler ve Taşnaklar, Kafkas İslam Ordusu tarafından Azerbaycan'dan sürülmüştür. Fakat Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya'dan çekilmesi ile onların yerine Müslümanları katleden ve Azerbaycan halkının düşmanı olan Ermenilerle işbirliği içinde olan İngiliz işgal birlikleri gelmiştir. İngilizlerin Kafkasya'dan ayrılmasından birkaç ay sonra önce Kuzey Kafkasya ve ardından Azerbaycan, işgalci Kızıl Ordu'nun eline geçmiştir. Bu topraklarda Sovyet iktidarının kuvvetlenmesi sürecinde Sovyet karşıtı ayaklanmalar ve isyan hareketleri gerçekleştirilmiştir. O dönemin kahramanları, profesyonel Sovyet ordusuyla savaşmak için çok çaba sarf etmiştir. Kafkasya'daki isyanlar Kafkasya Cumhuriyetleri'nin Bolşevikler tarafından işgalinin ilk gününden itibaren görülmüştür. İlk zamanlar Güney Kafkasya'da direnişçilerin başında; İskender Bey Kasımov, Çolakaşvili, Vaniçka Saratıkov, Hambo Saratıkov, Hacı Halil Bayramlı, Hamid Mamedoğlu yer almıştır (Наки Байрамлы, 1936: 22).

Kafkasya'daki Bolşevik istilasına karşı başkaldıranlardan biri de Mehmet Kasım'dı. O, ne kadar büyük bir güçle savaştığını belki de anlamamıştır. Fakat ne için savaşmaya ve yaşamaya değer olduğunu çok iyi biliyordu. Çünkü yaşam boyunca fikir ve idealleri uğruna çalışmış ve hiçbir zaman pes etmemiştir. Örneğin, Mehmet Kasım Azerbaycan'ın Eldere ilinde (bölge) uzun süre başarılı bir şekilde direniş göstermiştir. Zor ulaşılabilir yerde olması grubun Bolşevikler tarafından dağıtılmasına engel olmuştur. Bulunduğu ilin 6 köyünü etkisi altına alan grup adeta devlet içinde devlet oluşturmuştur. Mehmet Kasım'ın koruması altındaki köylerden hiçbirinin 1931'e kadar bolşeviklere vergi veya herhangi bir ödeme yapmadığını söylemek yeterlidir. Belirtilen bölgede Sovyet iktidarı kurma girişimlerinin tümü sayıları 350 kişi civarında olan isyancılar tarafından başarıyla püskürtülmüştür (Наки Байрамлы, 1936: 22).

Azerbaycan ve Rusya'nın arşiv belgelerinde, isyancıya ilişkin ilginç bilgiler bulunmuştur. Yetersiz ve kuru gerçeklerin, cesur düşüncelerin, gözümüzde canlanan inanılmaz çabaların ardında, az bilinen insan ıstırabı, acı ve umut tarih sayfalarında ortaya çıkmıştır.

Bu, Sovyet iktidarına karşı isyancı, partizan bir hareketin hikayesiydi. Küçük bir müfreze komutanının nasıl pes etmediği, silahını atmadığı, inancına ihanet etmediği ve hiçbir şeyin onu

ailesine ve kabilesine yabancı olan geleneklere ve sosyal temellere boyun eğmeye zorlayamayacağını tasviridir.

1. 1923

Nisan 1920’de Bolşeviklerin Bakü ve Dağıstan’da iktidara gelmesine rağmen, bu bölgedeki Sovyet karşıtı mücadeleler 1933-1934’e kadar devam etmiştir. Bolşeviklerin iktidara geldiği ilk günlerde Müsavat Partisi üyeleri ve Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti’nin liderlerin bir kısmı öldürülmüş veya sürgün edilmiştir. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’daki Sovyet karşıtı ayaklanmaya daha çok din adamları önderlik etmiştir. Bu da gerilla gruplarının başarılı ve uzun vadeli faaliyet göstermesine neden olmuştur. Bölge halkı gerilla gruplarına sempati duyduğu için gıda temini ve istihbarat konusunda yardım etmiştir. Yerel halkın yardımları sayesinde direnişçiler Sovyet yetkililerin gizli niyetlerinden haberdar olmuştur (Наки Байрамлы, 1936: 22).

Azerbaycan’da, Mehmet Kasım’ın da aralarında bulunduğu yerel halk tarafından Sovyet karşıtı gerilla müfrezeleri de kurulmuştur. Sovyetler Birliği İçişleri Halk Komiserliği’ne (Rusça: *Narodnyy Komissariat Vnutrennikh Del*, NKVD) bağlı Devlet Siyasî İdaresi (Rusça: *Gosudarstvennoe politicheskoe upravlenie*, GPU) gerilla müfrezeleri ile savaşmak için gönderilmiştir. Devlet Siyasî İdaresi’nin raporlarına göre; Gürcistan’daki gerilla müfrezeleri beyaz muhafızlar tarafından ve Azerbaycan’da ise - yerel halk tarafından mümin olarak saygı duyulan Kasım adlı biri tarafından yönetilmiştir. Sovyetler Birliği Devlet Siyasî İdaresi’nin raporlarından elde edilen bilgilerde O, İslamcı olarak tanımlanmıştır. Bolşevikler, Müslüman halkları, karanlıkta kalmış, cahil, geri kalmış ve dinî dogmalar tarafından esir alınmış olarak tanımlamıştır. Bu yüzden de onlar, inananların duygularını sömüren ve güvenlerini kullanarak onları istismar eden feodal beyler olduğuna inandıkları “karanlık” kitlelere, dinî figürlere, molla ve şeyhlere saldırmıştır. Böylece, “mümin” etiketi, Sovyet karşıtı unsurların eylemlerinin ütopyasını “açıklama” işlevi olarak görülmüştür. Sovyetler Birliği Devlet Siyasî İdaresi’nin raporlarında Mehmet Kasım’ın müfrezesinin faaliyetlerinin “sınırdaki eşkıyalık” türüne ait olduğu kaydedilmiştir. Sovyet yöneticileri, İran ve Türkiye ile sınır bölgelerinde yaşayan aşiretler tarafından Azerbaycan’daki bu tür birimlerin desteklendiğini ve bu nedenle de sınırın güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Yalnızca Haziran 1923’te İran’dan Azerbaycan’a 8 baskın olmuştur. Bu baskınlar, Sovyet iktidarını tanımak istemeyen ve geçici olarak İran’a taşınan Azerbaycanlılar tarafından gerçekleştirilmiştir (Обзор политико-экономического состояния СССР за июнь 1923 г./ / «Совершенно Секретно», 2001: 285-286). Saldırıları Cebrayl bölgesi, Çiauri Ormanı, Signah ve Zagatala sınırında ve Gence’den yapılmıştır. Yerel nüfusun etkisi altında, Karyagin, Bakü ve Şuşa ilçelerinde, arazi departmanlarının Sovyet temsilcileri toprakları eski sahiplerine iade etmeye çalışmıştır. Bu da Sovyet düzenine aykırı bir davranış olmuştur. Çünkü özel mülkiyet yasaklanmış ve tüm topraklar devletin kabul edilmiştir.

Çok sayıda polis raporunda, köylüler arasında çok popüler olan mümin Mehmet Kasım'ın Karyagin bölgesinde faaliyet gösterdiği belirtilmiştir. Sovyetler Birliği Devlet Siyasî İdaresi'nin bilgilerine göre, o hatta yakın zamanda İran, Türkiye ve İngiltere'yi de ilgilendiren bir ayaklanma olacağına dair söylentiler yaymıştır. Sovyetler Birliği Devlet Siyasî İdaresi Karyagin bölgesinin İşçi ve Köylü Partisi Uyezd Komitesi Sekreteri ve Polis Başkanı'nın dahi karşı devrimcilerle işbirliği içinde olduğunu tespit etmiştir. Belgelerde, gerillaların Karyagin bölgesinden tahıl, altın ve gümüş ihraç ettiğine de yer verilmiştir (Из госинформ сводки информотдела ГПУ № 131 (660) за 11 июня 1923 г. 13 июня 1923 г. Кавказ Азербайджан (Госинфсводка, № 20, 21 мая), 1923: 180).

Gence Yürütme Komitesi Başkan Vekili'nin 4 Kasım 1923 tarihli belgesinde, Mehmet Kasım komutasındaki gerilla müfrezesinin Samuh bölgesinde faaliyet gösterdiği yer almıştır. Özel Kafkas Ordusu'nun (ОКА) ilk süvari alayı, Yevlah-Poylu hattı boyunca kordonlar ve 15 atlıdan oluşan bir milis müfrezesi olan 4. tüfek alayı, Mehmet Kasım ve Değeri'nin müfrezesine karşı harekete geçmiştir. Toplamda gerilla sayısı 40 kişiyi geçmemiştir. Operasyon sonucunda Mehmet Kasım ve Değeri'nin müfrezesi mağlup olmuştur. Mehmet Kasım'ın müfrezesinden 4 kişi öldürülmüş, 22 gerilla Gence şehrinde tutuklanmış, 2 kişi ise 1. Süvari Alayı tarafından esir alınmıştır. Çıkan çatışma sonucunda 1. Süvari Alayı'ndan iki kişi ölmüştür. Aynı alayın isyancıları tarafından 57 büyükbaş ve küçükbaş hayvan alınmıştır. Geride kalan 15 atlı ve iki müfreze ile isyancı lider Mehmet Kasım kuşatmayı yarmayı başarmıştır. Devlet Siyasî İdaresi yetkilileri, Mehmet Kasım'ın müfrezesinden geride kalanların Şamhor bölgesindeki Ramazanoğlu'yla birleşmesine izin verilmemesinin önemli olduğunu söylemiştir (ПРЕДЗАКЦИКА ПРЕДСОВНАРКОМА НАРКОМВНУДЕЛ ЦКАКП АЗЧЕКА КОМДИВУ2 КОМДИВУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АЗВОЕНКОМРАТ. Секретная ОПЕРРАЗВЕДБАНДСВОДКА ГЛАВМИЛИЦИИ// АПДУДПАР. Ф.1.Оп.4. Д.74, 1923: 33).

Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasî İdaresi'nin (Rusça: Obyedinyonnoye Gosudarstvennoye Politicheskoye OGPU), Eylül-Kasım 1923 istihbarat verilerine göre, Azerbaycan'daki Sovyet karşıtı ulusal hareket esas olarak "İttihat-ı İslam" partisi tarafından yönetilmiştir. Merkezi Tebriz'de (İran) bulunan parti, direktiflerini Türkiye Büyük Millet Meclisi ordusu Mezopotamya Cephesi Komutanı Özdemir Paşa'nın başkanlığını yaptığı İstanbul'daki merkezinden almıştır. Parti, Türkiye'ye yönelen tüm Müslümanları birleştirmeyi amaçlamıştır. Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasî İdaresi, Dağıstan'ın Buynaksk bölgesinde Ali-Hacı Akuşinski liderliğindeki şeyhler ve mollalardan oluşan 9 ittihatçı hücrenin varlığından ve bunların Güney Kafkasya ile bağlantıları olduğu bildirmiştir (Обзор политико-экономического состояния СССР за период с 15 сентября до 1 ноября 1923 г.// «Совершенно Секретно», 2001: 299). Yine Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik

Devlet Siyasî İdaresi Türk konsolosluğunun Müsavatçılara yardım ettiğini ileri sürmüştür (Обзор политэкономического состояния СССР за май 1924 г.// «Совершенно Секретно», 2001: 46-47). Ekim 1926'da Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasî İdaresi isyancı müfrezeleri sayısında bir artış olduğunu fark etmiştir. En büyük hareketlilik Ahılkelek - Gürcistan, Lenkeran ve Gence - Azerbaycan, Erivan - Ermenistan bölgelerinde yaşanmıştır (Обзор политического состояния СССР за 27 октября 1926 г.// «Совершенно Секретно», 2001). Kasım 1926'da, Gürcistan Askerî Karayolu'nun tüm hattı boyunca isyancı örgütlerin faaliyetlerinde bir artış olmuştur. Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasî İdaresi'nin bilgilerine göre isyancılar deneyimli liderler etrafında toplanmıştır. Silahlı isyancı birlikler, Türkiye ve İran'dan geçen gruplarla birleşmiştir (Обзор политического состояния СССР за июль 1925 г.// «Совершенно Секретно», 2002).

2. 1927

“Kulakların (müreffeh köylülerin) ve din adamlarının en önde gelen temsilcilerinin, eşkıyalığa karşı mücadeleyi karmaşıklaştıran ve genel olarak Sovyet karşıtı çalışmalar yürüten Zakatala bölgesinden kovulmasının gerekliliği üzerine” muhtıradı, Zakatala'da tüm ilçelerden daha fazla hareketlilik olduğuna yer verilmiştir. Yerli halk bunu Sovyet karşıtı eylem olarak tanımlasa da Sovyet yönetimi bu gibi eylemleri “eşkıyalık” olarak görmüştür. İlk kez bu hareketin yarı politik bir görünüme sahip olduğu kabul edilmiştir. Bu belgede, Zakatala, Nuha ve kısmen Gökçay bölgelerindeki isyancı müfrezeleri komutanları Genceli Rüstem ve Mehmet Kasım'ın, Şuay adlı Zakatala komutanı ile birlikte hareket ettiği görülmüştür. O tüm çalışmalarını en yüksek manevi figür, fahri “aksakal” ve Sovyet rejimine karşı ayaklanmanın organizatörlerinden olan Afız Efendi Ramazan oğlu ile birlikte koordine etmiştir. İsyancı komutanların, halk arasında bağlantıları olduğu ve onları derhal uyarın veya barındıran büyük etkiye sahip olduğu için yakalanamadığı kaydedilmiştir. Zakatala semti, nüfusun çeşitliliğine rağmen, büyük dindarlığı nedeniyle, ruhban sınıfının ve onunla bağlantılı kulakların (müreffeh köylülerin) etkisi altında kalmıştır (ACDSPHTA, 1927: 92).

Ekim 1927'de, yerel Sovyet yetkilileri bazı müfrezeleri yasallaştırmıştır. Ancak onların silahlarını almamıştır. Devlet Siyasî İdaresi'nin haberine göre Ali-Abad dairesinde Mehmet Kasım ve Aslan yerli halkla birlikte çeşitli toplantılar düzenlemiştir. Bununla ilgili materyaller, Komünist Partisi bölge komitesinin raporundaki bir alıntıda yer almıştır. Komünistler, Şuay ve halkının bölgedeki otoritesinden korkmakla birlikte yerel halk Sovyet hükümetinin ulusal liderlerle savaşamayacağına inanmıştır. Yerel komünistler, Mehmet Kasım ve Şuay'ı destekleyen, onlara yiyecek, silah ve diğer gerekli şeyleri sağlayan kişilerin bir listesini hazırlamıştır (bunlar Hasanbey Kazıyev, Hacı Bala Tamrazoğlu, Sam Tamraz ve Yusuf Hacı Murad). Komünistler raporlarında

yerel din adamlarının isyancılara yardım ettiklerini de belirtmiştir (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Siyasi Parti ve Toplumsal Hareketler Arşivi (ACDSPTHA, 1927: 55-61).

Mehmet Kasım'ın müfrezesinin faaliyetleri, Azerbaycan Komünist Partisi Zakatala Bölge Komitesi'nin (AKP (b)) Kasım 1926'dan Nisan 1927'ye kadar olan dönemdeki raporunda da yer almıştır. Özel kuvvetlerin belgelerinde Mehmet Kasım, Şuay ve Aslan'a ait grupların sık sık "Hacınohur" denen yerde toplandıkları belirtilmiştir. Bu tür toplantılar 25 kişi ile sınırlandırılmıştır (ACDSPTHA, 1927: 74-75).

3. 1929-1931

1929'dan itibaren zorunlu tahsilatın (kolektifleşme) getirilmesi nedeniyle partizanların sayıları önemli ölçüde artmıştır. Mücadele tüm Kafkasya'da yaygınlaşmıştır. Güney Kafkasya'da tüm silahlı partizanların sayısı 10.000 kişiyi bulmuştur. Güney Kafkasya'da harekât Zakatala, Gence, Telavski, Duşeta, Nahçıvan, Dilican, Signah, Kazah, Lenkeran, Karayaz vd. bölgeleri kapsamıştır. Kuzey Kafkasya partizanlarıyla yakın temas sürdürülmüştür (Наки Байрамлы, 1936: 22).

Böylece yaygınlaşan hareketlilik Sovyet yetkilileri de zor durumda bırakmıştır. Özellikle isyancı liderleri tutuklayamayan Sovyet yetkilileri, isyancı müfrezelerinin sistematik takibi için gruplar oluşturmaya, isyancı liderlerin ve onların aile üyelerine yardım eden herkesi derhal Nuha'ya götürme kararı almıştır. Konuya ilişkin Azerbaycan KP Merkez Komitesi Başkanlığı'nın (b) kararı kabul edilmiştir (ACDSPTHA, 1929: 55).

Ayaklanma hareketinin 1930'daki en büyük gerilimi Azerbaycan'da yaşanmıştır. Birkaç büyük şehir dışında, bütün ülke direnişçilerin eline geçmiştir. Kuzey Kafkasya'da da büyük bir hareket olduğuna dair duyular alınmıştır. Dağıstan, Çeçenistan, Karaçay ile Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan ve Kuzey Kafkasya'daki direnişçiler sürekli irtibat halinde olmuştur. Özellikle iletişim kurmanın zor olduğu Güney Kafkasya'da sıklıkla ortak stratejik planlar geliştirilmiştir (Наки Байрамлы, 1936: 22).

Söz konusu dönemde Sovyet iktidarının giderek güçlenmesi ve yaygınlaşması sonucunda Azerbaycan'daki ahalinin bir kesimi ona karşı direnme, diğer kesimi ise Azerbaycan sınırından çıkma eğiliminde olmuştur. Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasî İdaresi, Azerbaycan SSCB'nin Gence bölgesinde, bölgede birleşme ve bölgeyi terk etme (özellikle İran'a ve oradan da Türkiye'ye) eğiliminde olduğunu belirtmiştir. 4 kişi de dahil olmak üzere Poylu grubundan geriye kalanlar Gürcistan'a gitmiş ve Signah Bölgesi'ndeki Sahanlı köyü bölgesinde saklanmıştır. Bu gruba saklanma konusunda yardımcı olan 4 kişi tutuklanmıştır. 13 kişiden oluşan isyancı Hacı Ahund grubu, Şamhor bölgesinin Düyerli köyüne çekilmiştir. İsyancılar, Türk tüfekleri ve tabancalarıydı kullanmıştır. OGPU'nun harekât raporlarına göre, isyancıların lideri, İran'a çekilmek için yoğun bir çaba içerisine girmiştir. İsyancıardan bazıları Hacı Ahund'dan ayrılmış ve

kendilerini yasallaştırmaya karar vermiştir. İsyancılar, Sovyet görev güçleri ve müfrezeleri ile sürekli çatışmalara girmiştir. Daha önce yasallaştırılan isyancıların bir kısmı aktif “haydut” faaliyetine geri dönmüştür. 4 Ağustos’ta Salahlı bölgesinde, komünist müfrezesi yasallaşmış Salahlı grubu ile çatışmaya girmiştir. 2 isyancı öldürülmüş, 2 tüfek ele geçirilmiş ve 2 komünar yaralanmıştır. 4-5 Ağustos tarihlerinde Kasım-İsmaylov’un Çaylı bölgesinde bir polis grubu, Sarı Gafar’ın grubuyla çatışmaya girmiştir. Burada da 1 haydut öldürülmüş, 1’i yaralanmış, 2 kişi esir alınmış ve 2 at öldürülmüştür. Karşı taraftan bir rehber yaralanmıştır. 11 Ağustos’ta, Zeyva bölgesinde (Goran karakolunun 35 km kuzeydoğusunda) 5 kişilik bir polis grubu, 8 kişiye kadar olan bir müfreme (muhtemelen Mehmet Kasım’ın) tarafından pusuya düşürülmüştür. Bombardıman sonucunda haydutlar 5 polis atını ele geçirerek kaçmıştır. Sevan ilçesinin Basargeçer bölgesi ile Gence ilçesinin Gedebeş bölgesi sınırında faaliyet gösteren birleşik isyancı grup Pirverdi ve Cemil’i ortadan kaldırmak için Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasi İdaresi’nin İlçe Dairesi başkan yardımcısı (Okrotel) Korotkov önderliğinde bir müfreme tesis edilmiştir. Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasi İdaresi, Taşnak liderlerinin önderlik ettiği küçük Kürt gruplarının, Taşnak örgütlerinin üyelerine ve ailelerine Türkiye’ye kadar eşlik etmiş, Sovyet topraklarında Taşnak çeteleri oluşturmak amacıyla Türkiye’den Ermenistan SSCB topraklarına transferine yardım ettiklerini bildirmiştir. Böylece 1-2 Eylül’de Taşnak Lozgo Navasardyan, 10-15 kişilik bir Kürt grubuyla Türkiye’den Sovyet tarafına geçmiştir. O, Vedibasar ve Kemerli bölgelerinde Taşnaklarla temasa geçmiş ve 43’ü silahlı olmak üzere toplamı 100 kişiden fazla olan 3 Ermeni grubu örgütlemiştir. 8 Eylül gecesi Lozgo, 10 Kürt ve 33 Ermeni ile Türkiye’ye taşınarak Gedaklu köyüne (Kemerli’nin yaklaşık 5 km. güneybatısı) yerleşmiştir. Sovyet topraklarında kalan gruplar ise İel-Şirazlı köyünden 60 kişi -Ağdamlar köyü harabeleri bölgesine (Kemerli’nin 10 verst kuzeydoğusunda) ve Reganlı köyünden 19 kişi - yakındaki dağlara (Kemerli’nin 14 verst güneydoğusu) kaçmıştır. Her iki grup da Lozgo’nun dönüşünü beklemiştir. Devlet Siyasi İdaresi Başkanı, dağlarda saklanan Lozgo haydut gruplarına karşı bir operasyon gerçekleştirmek için şahsen Vedibasar bölgesine gitmiştir. İstihbarata göre Kürt aşiretleri arasında Sovyet topraklarına geçmek isteyenler olmuştur (Оперразведсводка № 124 ОО ОГПУ И КРО ОГПУ по борьбе с бандитизмом с 6 по 15 сентября 1930 г.// “Совершенно Секретно, 2008: 1433-1443).

İsyancı ve ajanları ortadan kaldırmak için yürütülen bir dizi operasyona rağmen, bazı bölgelerde Sovyet karşıtı müfrezelerin faaliyetlerinde artış kaydedilmiştir. Bu Güney Kafkasya’da, isyancıların geri kalan liderlerinin faaliyete geçmesinden ve “yasallaştırılmış” müfrezelerin, yine eski liderlerin önderliğinde (kısa bir “ara” verdikten sonra) faaliyete başlamasından kaynaklanmıştır. Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasi İdaresi ve KRO OGPU’ya göre

bu faaliyet Taşnak ve Müsavat merkezleri tarafından yönetilmiştir (Оперразведсводка № 124 ОО ОГПУ И КРО ОГПУ по борьбе с бандитизмом с 6 по 15 сентября 1930 г.// “Совершенно Секретно, 2008: 1433-1443).

Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasi İdaresi Müsavat ve İttihad'ın dışarıdaki bürosunun liderliği ile gerçekleştirilen Kafkasya'ya göç etmek sürecini sorunlu bulmuştur. Böylece tüm dikkatler bu sürece ve Azerbaycan köyünde meydana gelen olaylara yönelmiştir. Bu da pratik çalışan isyancı baskınların yapılmasına ve Azerbaycan SSCB'de yasadışı örgütlerin faaliyetine olanak sağlamıştır. Onlar ilgili literatürün yayınlanmasını organize etmek, Azerbaycan SSCB içindeki yasadışı örgütlere malî destek sağlamak, yurtdışındakilerle yasadışı örgütler arasında düzenli temaslar kurmaya çalışmıştır. OGPU, raporunda Müsavat taraftarlarının ilk olarak Türkiye'ye yönelmiş olsa da, zamanla bu İngiltere ve Fransa'ya ve daha sonra Polonya'ya doğru değişmiştir. Eylemlerini koordine etmek amacıyla, Şubat 1930'da, Polonyalıların inisiyatifiyle, Varşova'da bir göçmen örgütleri konferansı toplanmıştır. Bunun sonucunda Azerbaycan SSCB içinde faaliyet gösteren isyancı grupların özel müfrezeleri ve siyasi liderliğinin oluşturulması amacıyla “Kafkasya'nın Bağımsızlık Komitesi”nin faaliyetleri belirlenmiştir. Değişen durum, İttihad-ı İslam Partisi'ni Ulusal Demokratlar adı altında yeni bir örgütlenmeye zorlamıştır. Böylece Avrupa devletleriyle bağlar kurulduğunda, modası geçmiş olarak görülen “İslamcı” fikirlerini göstermeyecek ve örgütüne dahil olmak için daha fazla fırsat elde etmeyi planlamıştır. Böylece sadece “gerici” ruhban sınıfı değil, aynı zamanda Sovyet iktidarına düşman olan diğer unsurları da kendi etrafında toplamayı amaçlamıştır. Müsavat Partisi'nin talepleri, serbest ticaret ve millileştirme talebini; *“Devlet kurumlarının, fabrikaların, kooperatiflerin ve diğer kurumların çalışanları, memurları ve işçileri yerli halktan olmalıdır. Kafkasya'da sadece Kafkas askeri birimleri konuşlandırılmalıdır. Azerbaycan'ın sanayisi ve zenginliği tüm Rusya'nın çıkarlarıyla orantılı olarak değil, sadece Azerbaycan ve Kafkasya'nın çıkarlarına göre dağıtılmalıdır.”* şeklinde dile getirmiştir. O sırada Şubat 1930'da Kelbecer'de, Şubat-Mart 1930'da Nahçıvan bölgesinde, Nuha-Zakatala bölgesinde (Nisan-Haziran 1930), Karabağ'ın Kubatlı'ya komşu sınır köylerinde ve 1930'un sonlarında ise Gence bölgesinde Sovyet karşıtı kitlesel ve silahlı ayaklanmalar meydana gelmiştir. 1931 yılının başlarından itibaren çeşitli zamanlarda Nahçıvan bölgesi, Karabağ, Kürdistan, Nuha-Zakatala ve Gence ilçelerinde bir KGB operasyonu gerçekleştirilmiştir (Докладная записка АзГПУ о политической обстановке и деятельности антисоветских партий в республике в 1930-1931 гг. Не ранее 1 октября 1931 г.// «Совершенно секретно», 2013: 447-457).

GPU'nun operasyonel Sovyet raporlarında, haydut grupları olarak adlandırılan isyancı gruplarının (kachag) araştırılması ve etkisiz hale getirilmesi ile Sovyet istihbaratı ve askerî istihbaratının uğraştığı belirtilmiştir. 17 Ağustos 1931 gecesi, Kerbelayı İsmail'in 12 kişiden oluşan

Sovyet karşıtı müfrezesinden geri kalanlar, liderleriyle birlikte Türkiye topraklarına geçerek Iğdır'a yerleşmiştir. 38. sınır müfrezesine göre onlar sınırı geçerken çatışmaya da girmiştir. Temmuz 1930'da OGPU, 30 kişiden fazla müfrezeye birlikte Kerbelayı İsmail ve Muharrem Penah'ın Vedibasır ilçesinde faaliyet gösterdiğini ve Türkiye'ye gitmeyi planladığını belirtmiştir. Kür bölgesinin Kasım-İsmailov, Berde, Terter ve Ağdaş semtlerinde yapılan istihbarat çalışmaları sonucunda Mehmet Kasım'ın Karaoğlanlı, Hankarakoyunlu, Boyahmedli, Hankervend ve diğerlerinde toplamda 70 kişiye kadar silahlı gruplarının olduğu belirlenmiştir. Gruplar, Sovyet yetkililerinin baskılarından korkarak İran'a taşınmak amacıyla birleşmiştir. Geçişi, Mehmet Kasım'ın kendisi organize etmiştir (Записка по прямому проводу из ЗакГПУ с изложением содержания опербандсводки № 67. 31 августа 1931 г., ГПУ// «Совершенно секретно», 2013: 132-133).

Bunun farkında olan Sovyetler Birliği Devlet Güvenlik Komitesi (Rusça: Комитет Государственной Безопасности) isyancıları yakalamak için bir plan yapmıştır. İkmal için sınır kapısında Sultanbud ve Zülflü ormanlarında iki toplantı yapıldığı tespit edilmiştir. 17 Ağustos'ta Sovyetler Birliği Devlet Güvenlik Komitesi ve askeriyenin birlikte gerçekleştirdiği operasyon bir sonuç vermiştir. Kür şeridinin ormanlarında, iyi donanımlı isyancı barınakları keşfedilmiştir. Onların saklandıkları alan erişilemez, ormanlık, bataklık ve sazlıklarla kaplıydı. 25 Ağustos'ta, köylerin 20 km doğusundaki Novruzov liderliğindeki 26 kişilik komünar (yandaş) ve milis gücü Ağcabedi'de 35 atlıdan oluşan isyancı grubu ile çatışmaya girmiştir. Sonuç olarak, bir polis öldürülmüş, Novruzov yaralanmış, bir komünar yaralanmıştır. Novruzov yaralandıktan sonra, komünarların kafası karışmış ve isyancıları takip etmemiştir. 25 ve 26 Ağustos'ta milislerin Nazar-Ali ve İsa-Beyli (Ağcabedi'nin 30 km kuzeydoğusu) köylerinin yakınındaki bariyerlerle Kür'ün sol yakasına geçme girişimleri sazlıkların arasında saklanan Mehmet Kasım'ın isyancıları tarafından geri püskürtülmüştür. Direnişçilerin olası geçiş yerlerinin ortadan kaldırılması için bariyerler oluşturulmuş, isyancıların İran'a girmesini önlemek için bölgelerde keşif yapma işleri zorlaştırılmıştır. VOGPU'nun 58. bölümü onları yakalamak için operasyona dahil olmuştur. Operasyonun genel yönetimi Ağdam'daki operasyonel sektör başkanına verilmiştir (Оперразведсводка № 124 ОО ОГПУ И КРО ОГПУ по борьбе с бандитизмом с 6 по 15 сентября 1930 г. ОГПУ// “Совершенно Секретно”, 2008: 1433-1443. 30 Temmuz'da İran sınırınının 2. sınır müfrezesi bölgesinden geçerken bir çatışmada meydana gelmiştir. Çatışmada, Aliyan haydut grubu dört sınır muhafızını öldürmüş, bunun yanında 15 atlıdan oluşan üç mensubu ölümler ikisi de yaralanmıştır. Bir grup isyancı, 42. sınır müfrezesiyle girilen çatışmada yaralı ve kayıplar vererek İran'a geçebilmiştir. Gürcistan tarafından, sınır muhafızları, Türkiye'den geçen Kesalo Köyü sakini ajan Ali İbrahim oğlunu yakalamıştır (Записка по прямому проводу из ЗакГПУ с изложением содержания опербандсводки № 67, 31 августа 1931 г.// «Совершенно

секретно», 2013: 132-133; Оперразведсводка № 120 КРО ОГПУ по борьбе с бандитизмом. На 27 июля 1930 г./ «Совершенно Секретно», 2008: 1395-1398; Ежедневная спецсводка № 77 по борьбе с бандитизмом в Закавказье по данным на 20 августа 1931 г./ «Совершенно секретно», 2013: 120-122). Telavski bölgesinde, Sovyet yetkilileri, Türkiye’den gelen 9 kişilik yabancı grubun üyesi olan Oruç Haz Mehmet oğlunu yaralı bir şekilde yakalamıştır (Ежедневная спецсводка № 77 по борьбе с бандитизмом в Закавказье по данным на 20 августа 1931 г./ «Совершенно секретно», 2013: 120-122).

O dönemde birçok isyancı Türkiye’ye sığınmış ve zaman zaman Türkiye veya İran sınırını geçerek Azerbaycan ve Gürcistan’a akın etmiştir. Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasi İdaresi, Kurdukuli, Eçmiedzin, Kemerli ve Ağbaba bölgelerine yeniden yerleştirilenler arasında sadece kulaklar değil, önemli sayıda yoksul ve orta sınıf köylülerin de yer aldığını ifade etmiştir. Temmuz 1931 yılında 160 kişi yeniden Türkiye’ye yerleşmek için hazırlık yapmıştır. Buna ek olarak, Eylül ayında 222’den fazla hane daha göç etmek eğilimi göstermiştir. Böylece bu bölgelerden Türkiye’ye gitmeye hazırlananların toplam sayısı 500 haneye ulaşmıştır. Türk yetkililer, gelenlere hem sınırı geçme sürecinde hem de Türkiye’ye yerleşirken yardım etmiştir. 1931 Şubat’ında Iğdır’a gelen Karakas valisi, Iğdır bölgesindeki kaymakamlara SSCB’den gelen göçmenlere maddi yardım sağlamalarını ve yeniden yerleşimi kolaylaştıranlara ödül vermelerini emretmiştir. SSCB’ye komşu kenar mahallelere yerleşim sorununa ilişkin görüşlerini vali; *“SSCB’de birkaç milyon Türk nüfusu var. Bunların çoğu Sünni ve bize sığınmak istiyor. Türklerin bu kesiminde etkimizi derinleştirmeyi ve yılda en az 100 kişiyi yanımıza almayı başarırız, o zaman Türkiye için büyük bir artı elde etmiş olacağız.”* sözleriyle ifade etmiştir. Aynı tutum ve daha net bir şekilde, dağlarda da sergilenmiştir. Aynı yılın mart ayında Erivan’da bulunan Karşı tüccar ve “Halk” partisi üyesi Mehmedali Ekberoğlu; *“Doğudaki vilayetlerin nüfusunu artırmak isteyen Türk hükümeti, SSCB’deki Türklerin ülkeye girişini kolaylaştırmak için maddi ve manevi yardım sağlama kararı aldı. Bu nedenle Türkler göçmenleri kabul ederek ailelerini Türkiye’ye getirmelerine yardım ediyorlar.”* ifadelerini kullanmıştır. Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasi İdaresi’nin birçok belgesi, Vedibasars bölgesindeki Kerbelayı İsmail’in müfrezesinin Türkiye’ye geçiş konusunda Türk sınır komutanlığı ile müzakere ettiğini yazmıştır. Sovyetler Birliği Konseyi Birleşik Devlet Siyasi İdaresi’nin raporlarında, *“Iğdır Kaymakamı Kargabazar köyünden Türkiye’ye geçen 8 kişiye, SSCB’de kalan ailelerini getirmeleri için silah verileceği sözünü verdi. Sovyet topraklarından Türkiye’ye geçen tüm Türkler, kontrolden birkaç gün sonra toprak ve barınak alıyordu. Sadece Türkiye’de akrabası ve kefilisi olmayanlar kimlik tespiti için gözaltına alındı.”* *“28 Temmuz’da Eçmiedzin bölgesindeki Kargabazar köyünden 11 göçmen (beş orta sınıf, iki fakir köylü ve iki zengin) ailelerini almak için Türkiye’den köyelerine döndü. Türkiye’ye döndüklerinde, Türkiye tarafında bulunan ve onlara*

10-15 tüfekle misilleme ateş eden bir Sovyet sınır müfrezesiyle karşılaştılar; buna rağmen göçmenler ailelerini de alarak Türkiye'ye geçmeyi başardılar.” yazmıştır.

Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasi İdaresi'nin organları güçlü bir şekilde soruşturma ve takip çalışmalarına başlamıştır. Sovyet karşıtı faaliyetlere ve yabancı ülkelerle istihbarat bağlantıları olma şüphesi nedeniyle, ceza kurumlarının faaliyetleri artmıştır. Din adamları, propagandacılar ve şeyhler tarafından yapılan, camilerde mitingler, yemekli toplantılar, her türlü “kurmalık ve mevlid” organizasyonu, bayramlarda dinî içerikli toplantılar, şeyhlerin kabirlerine toplu ziyaretler vb. faaliyetler şüpheli tavır olarak kayda geçirilmiştir (Оперативная сводка № 45 СПО ОГПУ о деятельности националистических группировок и их лидеров в Средней Азии, Закавказье, Северо-Кавказском крае, Татарии, Казахстане. Сентябрь 1931 г.// «Совершенно секретно», 2013: 460-481).

9 Eylül 1931'de Transkafkasya Siyasi Merkez Müdürlüğü (GPU) Başkanı Beriya'ya göre, Türkiye'den dönen Kerbelayı İsmail'in 18 kişiden oluşan bir müfrezesi Vedi bölgesinin Cigin geçidinde ortaya çıkmıştır. Onlar Komünistlere yönelik bir dizi saldırı gerçekleştirmek ve Türkiye'ye yeniden yerleşmek için planlar yapmıştır. İstihbarata göre Karabağlar, Dağnaz (Vedi bölgesinin üst kısmı) ve aynı bölgenin aşağı kesimindeki beş köyün sakinleri, aceleyle mülklerini satmaya çalışmıştır. Türkiye'ye toplu geçiş için hazırlık kapsamında at satın almıştır (Записка по прямому проводу из ЗакГПУ с изложением содержания опербандсводки № 69. 16 сентября 1931 г.// «Совершенно секретно», 2013: 228-229). Partizan müfrezelerinin faaliyetlerini önlemek ve Azerbaycanlıların Türkiye'ye yerleşmesini organize etmek için Ekim 1931'den itibaren Sovyet silahlı müfrezeleri İmanulla Ahmed oğlu komutasındaki isyancıları ortadan kaldırmaya başlamıştır. Bu kapsamda, 6 kişilik 2. Ağdere müfrezesini tamamen ortadan kaldırmıştır. İsyancıların başı Şeyh Mehralı Mehmed oğlu etkisiz hale getirilmiş ve onların lideri İbrahim Alikulu oğlu (Kerbelayı İsmail'in en yakın arkadaşı) Vedibasars bölgesinde yakalanmıştır. 8 Ekim 1931'de Türkiye tarafının Akhaltsikhe sınır muhafız müfrezesinden 16 kişilik süvari birliği Sovyet topraklarına girmiştir. Sovyet müfrezesiyle yapılan bir çatışma sonucunda, Türkiye tarafında bir müfrezede bir kişi öldürülmüş ve iki kişi yaralanmıştır. 12 Ekim'de, bir Sovyet müfrezesi tarafından takip edilen 15-20 kişilik atlı grubunun bir kısmı, 39. sınır müfrezesi bölgesinden Türkiye'ye geri dönmüştür. Türkiye'den gelen grup bir ölü, üç yaralı, 8 at ve birçok araç-gereç kayıp vermiştir (Ежедневная спецсводка № 112 ОО ОГПУ о борьбе с бандитизмом, по данным на 15 октября 1931 г.// «Совершенно секретно», 2013: 313-315).

Sovyetler Birliği Halk Komiserleri Konseyi Birleşik Devlet Siyasi İdaresi sürgünde faaliyetini devam ettiren milliyetçi Türk partisi “Müsavat”ı ve Türkiye'nin tutumunu Sovyet karşıtı olarak yorumlamıştır. Buna göre her iki taraf da suçlu sayılmıştır. OGPU'nun 10 Ekim 1931 tarihli

muhtırasında, Türk halkları ve özellikle Azerbaycan Türkleri arasındaki karşı devrimci harekette “Müsavat”ın rolünün son derece büyük olduğu kaydedilmiştir. Onlara göre Sovyet rejiminin varlığı boyunca Müsavat, karşı devrimci hareketin hem yurtdışındaki Türk göçmen çevrelerinde hem de Azerbaycan’daki şehir ve köyde lider ve örgütleyici gücü olmuştur.

Sonuç

Tüm istihbarat ve arama eylemlerine rağmen, Sovyet güvenlik görevlileri Mehmet Kasım’ı yakalayamamıştır. Bu arada, komünistlerin 60 yıl daha iktidarda kaldığı Sovyet Azerbaycan’ında çok az şey değişmiştir. Mehmet Kasım, nefret ettiği yeni güce teslim olmamıştır. İdeallerine yabancı olan düzeni onaylamamıştır. Mehmet Kasım gibi sadece Yüce Allah’a güvenen, güçlü inançlara sahip Azerbaycan vatanseverleri, kendi topraklarının efendisi olmak istemiştir. Onlar babalarının ve dedelerinin gelenek ve göreneklerine göre yaşamayı arzu etmiştir. Özellikle Bolşevikler Müslümanlar için kutsal olana – dinlerine tecavüz ettikleri için yabancı hakimiyet düşüncesinin bile onlara “yaklaşmasına” izin vermemişlerdir. Onların hepsi Mehmet Kasım gibi hayatlarını vatanlarına adamıştır. İnanılmaz zor koşullarda ellerinden gelenin en iyisini yapmışlardır. Kolay ve sakin bir yaşam aramak yerine, onur ve haysiyetleri, özgürlükleri ve bağımsızlıkları için savaşmışlardır. Mehmet Kasım gibi insanlar, bıçak üzerinde yürüdüklerini bildikleri için “kefen”le (Üstlerinde kefen, yüreklerinde Allah sevgisi, kalplerinde vatan özgürlüğü) dolaşmıştır. Bugün Mehmet Kasım gibi insanları tanımalı, onları övmeli ve onurlandırmalıyız. Onlar sayesinde, bir kere kaldırılan bayrak asla inmeyecektir.

Kaynakça

АПДУДПАР, ф.1, оп.77. д.84, л.92. (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Siyasi Parti ve Toplumsal Hareketler Arşivi (ACDSPTHA): f. 1. 1. 77. d. 84.)

Выписка из отчета Закатальского укома АКП (б) за октябрь, ноябрь, декабрь 1926 и январь, февраль, март, апрель 1927 года. Состояние банд (Zakatala Ukom Az.KP'nin (b) Ekim, Kasım, Aralık 1926 ve Ocak, Şubat, Mart, Nisan 1927 raporlarından alıntı. Çetelerin durumu)

Доклад тов.Караеву из Закатальского уезда Али-Абадского дайра (Yoldaş Karayev'e Zakatala uyezd Aliabad dairesine dair rapor)

Докладная записка АзГПУ о политической обстановке и деятельности антисоветских партий в республике в 1930-1931 гг. Не ранее 1 октября 1931 г.// «Совершенно секретно»: Лубянка - Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). Т. 9. М., 2013. С. 447-457. (AzGPU'nun 1930-1931 yıllarında ülkedeki siyasi durum ve Sovyet karşıtı partilerin faaliyetlerine ilişkin muhtırası. 1 Ekim 1931 ve öncesi// Lyubyanka'dan Stalin'e ülkedeki duruma ilişkin "Çok gizli" bilgiler(1922-1934), C.9 Moskova, 2013 s. 447-457)

Ежедневная спецсводка № 112 ОО ОГПУ о борьбе с бандитизмом, по данным на 15 октября 1931 г.// «Совершенно секретно»: Лубянка - Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). Т. 9. М., 2013. С. 313-315. (OGPU'nun eşkiyalığa karşı verdiği mücadeleye ilişkin 112 sayılı özel günlük raporu, 15 Ekim 1931// Lyubyanka'dan Stalin'e ülkedeki duruma ilişkin "Çok gizli" bilgiler (1922-1934), C.9. Moskova, 2013, s. 313-315)

Ежедневная спецсводка № 77 по борьбе с бандитизмом в Закавказье по данным на 20 августа 1931 г.// «Совершенно секретно»: Лубянка - Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). Т. 9. М., 2013, с. 120-122. (OGPU'nun eşkiyalığa karşı verdiği mücadeleye ilişkin 77 sayılı özel günlük raporu, 20 Ağustos 1931// Lyubyanka'dan Stalin'e ülkedeki duruma ilişkin "Çok gizli" bilgiler(1922-1934), C.9. Moskova, 2013, s. 120-122)

Записка по прямому проводу из ЗакГПУ с изложением содержания опербандсводки № 67. 31 августа 1931 г., ГПУ// «Совершенно секретно»: Лубянка - Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). Т. 9. М. – 2013. Стр. 132-133; Архив: ЦА ФСБ. Ф. 2. Оп. 9. Д. 228. Л. 41—42. Заверенная копия. (ZakGPU'dan 67 numaralı operasyonel bültenin içeriğini özetleyen bir not. 31 Ağustos 1931, GPU//Lyubyanka'dan Stalin'e ülkedeki duruma ilişkin "Çok gizli" bilgiler(1922-1934),

C.9. Moskova, 2013, s. 132-133//Tasdikli arşiv sureti: ÇA FSB. F.2 Op.9 D. 228. L.41-42.)

Записка по прямому проводу из ЗакГПУ с изложением содержания опербандсводки № 69. 16 сентября 1931 г.// «Совершенно секретно»: Лубянка - Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). Т. 9. М., 2013, с. 228-229.(ZakGPU'dan 69 numaralı operasyonel bültenin içeriğini özetleyen bir not. 16Eylül 1931, GPU//Lyubyanka'dan Stalin'e ülkedeki duruma ilişkin "Çok gizli" bilgiler(1922-1934), C.9. Moskova, 2013, s. 228-229)

Из госинформ сводки информотдела ГПУ № 131 (660) за 11 июня 1923 г., 13 июня 1923 г. Кавказ Азербайджан (Госинфсводка, № 20, 21 мая). ЦА ФСБ РФ. Ф. 2. Оп.1. Д. 785. Л. 180. Подлинник. (11 Haziran 1923 ve 13 Haziran 1923 için GPU 131 (660) sayılı departmanın devlet bilgi raporlarından. Kafkasya Azerbaycan (Gosinfsvodka, 21 Mayıs No. 20,). ÇA FSB. RF. F.2. Op.1 D. 785. L. 180. Yaprak)

Наки Байрамлы. Партизаны на Кавказе// Yolumuz. Наш путь. Варшава, 1936, № 2, май, с. 22.(Nağı Bayramlı. Partizanlar Kafkasya'da// Yolumuz. Varşova, 1936, S:2 Mayıs, s.22)

Обзор политико-экономического состояния СССР за июнь 1923 г.// «Совершенно Секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.), т. 1. 1922-1923 г., ч. 2. Москва, 2001. Архив: ЦА ФСБ Ф. 2. Оп. 1. Д. 794. Л. 114-136.Заверенная копия. (Haziran 1923 için SSCB'de siyasi ve ekonomik durum//Lyubyanka'dan Stalin'e ülkedeki duruma ilişkin "Çok gizli" bilgiler(1922-1934), C.1. S.2. Moskova, 2001. Tasdikli arşiv sureti: ÇA. FSB. F.2 Op.1. D.794. L.114-136)

Обзор политико-экономического состояния СССР за период с 15 сентября до 1 ноября 1923 г.// «Совершенно Секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.), т. 1. 1922-1923 г., ч. 2. Москва, 2001(15 Eylül 1923'ten 1 Kasım 1923'e kadarki dönem için SSCB'de siyasi ve ekonomik durum//Lyubyanka'dan Stalin'e ülkedeki duruma ilişkin "Çok gizli" bilgiler (1922-1934), C.1. S.2. Moskova, 2001.)

Обзор политического состояния СССР за 27 октября 1926 г.// «Совершенно Секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.), т.4. 1926 г. Москва, 2001.(27 Ekim 1926 için SSCB'de siyasi durum//Lyubyanka'dan Stalin'e ülkedeki duruma ilişkin "Çok gizli" bilgiler (1922-1934), C.4. Moskova, 2001.)

Обзор политического состояния СССР за июль 1925 г.// «Совершенно Секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.), т. 3. 1925 г., Москва, 2002.

(Haziran 1925 için SSCB’de siyasi durum//Lyubyanka’dan Stalin’e ülkedeki duruma ilişkin “Çok gizli” bilgiler (1922-1934), C.3. Moskova, 2002.)

Обзор политэкономического состояния СССР за май 1924 г.// «Совершенно Секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.), т. 2. 1924 г., ч. 1, 2. Москва, 2001, с. 46-47.(Mayıs 1924 için SSCB’de siyasi ve ekonomik durum//Lyubyanka’dan Stalin’e ülkedeki duruma ilişkin “Çok gizli” bilgiler (1922-1934), C.2. S.1,2. Moskova, 2001.)

Оперативная сводка № 45 СПО ОГПУ о деятельности националистических группировок и их лидеров в Средней Азии, Закавказье, Северо-Кавказском крае, Татарии, Казахстане. Сентябрь 1931 г.// «Совершенно секретно»: Лубянка - Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.). Т. 9. М., 2013, с. 460-481.(SPO OGPU’nun Orta Asya, Transkafkasya, Kuzey Kafkasya Bölgesi, Tataristan, Kazakistan’daki milliyetçi grupların ve liderlerinin faaliyetlerine ilişkin 45 numaralı raporu. Eylül 1931// Lyubyanka’dan Stalin’e ülkedeki duruma ilişkin “Çok gizli” bilgiler(1922-1934), C.9. Moskova, 2013, s. 460-481)

Оперразведсводка № 120 КРО ОГПУ по борьбе с бандитизмом. На 27 июля 1930 г.// «Совершенно Секретно»: Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.), т. 8, ч. 2, 1930 г., Москва, 2008, с. 1395-1398;(KRO OGPU’nun Haydutluğa karşı mücadelede operasyonel istihbarat belgesi No:120, 27 Temmuz 1930//Lyubyanka’dan Stalin’e ülkedeki duruma ilişkin “Çok gizli” bilgiler (1922-1934), C.8. S.2. Moskova, 2008, s. 1395-1398)

Оперразведсводка № 124 ОО ОГПУ И КРО ОГПУ по борьбе с бандитизмом с 6 по 15 сентября 1930 г.// “Совершенно Секретно”: Лубянка Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.), т. 8, ч. 2, 1930 г., Москва, 2008. С. 1433-1443.(KRO OGPU’nun Haydutluğa karşı mücadelede operasyonel istihbarat belgesi No:124, 6-15 Eylül 1930//Lyubyanka’dan Stalin’e ülkedeki duruma ilişkin “Çok gizli” bilgiler (1922-1934), C.8. S.2. Moskova, 2008, s. 1433-1443)

ПРЕДЗАКЦИКА ПРЕДСОВНАРКОМА НАРКОМВНУДЕЛ ЦКАКП АЗЧЕКА КОМДИВУ2 КОМДИВУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АЗВОЕНКОМРАТ. Секретная ОПЕРРАЗВЕДБАНДСВОДКА ГЛАВМИЛИЦИИ// АПДУДПАР. Ф.1.Оп.4. Д.74. Л.33.(PREDZAKÇİKA PREDSOVNARKOMA NARKOMVNYDEL ÇKAKP AZÇEKA KOMDİVU2 KOMDİVU Azerbaycan AZVOENKOMRAT. Gizli OPERRAZVEDBANDSVADKA Milis Başkanlığı)

Протокол Особого совета по борьбе с бандитизмом в Закатальском уезде от 22 апреля 1929 года, г. Закаталы (Zakatala Uyezdinde Eşkiyalıkla Mücadele Özel Konseyi’nin 22 Nisan 1929 tarihli tutanakları)